

ІСТОРИЧНА СЛАВІСТИКА

Євген Бевзюк

ІДЕЯ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ СПІЛЬНОСТІ В ІДЕОЛОГЕМІ СЛОВАЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПРОБУДЖЕННЯ (30–40-і рр. ХІХ ст.)

Напередодні революції 1848 року західне слов'янство було втягнуте у загальноєвропейський процес модернізації національної ідеології. Однак, на тлі процесу самовизначення великих за чисельністю етнічних одиниць слов'янський духовний ренесанс відрізнявся етнорегіональною специфікою, що яскраво проявилось у пошуку власної національної ідеології. Становлення та розвиток національної світоглядної системи у словаків відбувалося в умовах конкуренції імперських, національних і наднаціональних ідей, а також практичного впливу ідеї слов'янської спільності на словацьке середовище. Саме останній аспект став предметом даного дослідження.

Ключові слова: *нація, національна культура, ідеологія, товариство, імперія, панславізм.*

Національно-культурна діяльність західних слов'ян у першій половині ХІХ ст. — одна з найбільш яскравих та насичених змістом сторінок у минулому слов'янських народів Європи. Цей відрізок європейської історії для словаків відзначився ідеями національного пробудження та співпав з грандіозною епохою модернізації, колосальних міжетнічних впливів та протиріч. Актуальним це дослідження є тому, що етнопробуджувальні процеси ХІХ ст. відбувалися у західних слов'ян на широкому історичному тлі становлення націй Європи, національного піднесення та державотворчих процесів у цілій низці європейських країн.

Метою статті є дослідження становлення світоглядної системи словаків періоду формування національних ціннісних орієнтирів. Ця мета дозволяє сформулювати конкретні завдання роботи: розкрити специфіку ідеологічних пошуків в умовах геополітичної конкуренції на теренах Європи; дослідити вплив окремих будителів на формування у словаків національних ідеологічних орієнтирів.

Об'єктом нашого дослідження став словацький національний рух.

Предметом — конкретна практика формування національних ідеологічних орієнтирів у словаків в умовах впливу ідеї слов'янської спільності.

Дослідження словацької національної історії має свої традиції. Наприкінці XVIII ст. у суспільному житті Словаччини на перший план висуваються питання формування нації та модернізації власної етнічної культури. Цей період характеризується в історіографії, у науковій літературі як епоха національного пробудження. Підйом словацької національної самосвідомості був пов'язаний насамперед із зростанням інтересу до рідної культури, історії та мови. Важливим чинником національного словацького піднесення став також вплив подібних процесів, що мали місце у інших слов'янських народів, зокрема у культурно-гуманітарній сфері близького до словаків чеського народу.

Новий підхід до власної історії формувався у руслі ідей Просвітництва. Цей підхід передбачав критичне ставлення до джерел та національно-культурну спрямованість досліджень. Саме це характерне для наукових публікацій Ю. Папанека, Ю. Скленера, Ю. Фандлі, Я. Коллара та інших культурних діячів, які отримали в історіографії назву «будителів». Паралельно розвивався і рух «будителів» у Словаччині з його національно-культурною спрямованістю, прагненням очистити історію від легенд. Це характерно для ранніх досліджень таких науковців, як П.-Й. Шафарик, Я. Коллар та інші. У подальшому словацька романтична історіографія звернулась до осмислення найдавнішої історії та культури слов'янських народів на тлі європейської історії, утвердження їх місця і ролі у загальному історичному процесі.

Подальший розвиток словацької історіографії визначався дослідженням передумов та наслідків «Весни народів». Утворення двоєдиної монархії, введення конституції сприяли поживленню національного руху. У цей час словацька історична наука позитивно впливає на зростання національної свідомості. Романтичний алгоритм дослідження національного минулого був значною мірою визначений творцем буржуазної концепції історії Словаччини Юліусом Ботто у його роботі «Словаки, розвиток їхньої національної самосвідомості». Він творчо протистояв чеським дослідникам, які намагалися заперечити індивідуальність словацької культури, захищав національні інтереси словаків, доводив їх самобутність.

Значний внесок у розвиток словацької історіографії здійснив автор численних праць з історії словаків та інших народів, що населяли угорську частину монархії Габсбургів, Франтішек Сасінек. Він опублікував низку джерел з історії Словаччини, чим не тільки збагатив словацьку історичну науку, але й репрезентував словаків як повноправного суб'єкта європейського історико-політичного процесу.

У наступному історіографія словацького пробудження розвивалася у руслі позитивізму. Найбільш відомий представник словацького позитивізму — Даніел Рапант — процес національного пробудження трактував з буржуазно-ідеалістичних позицій, зводячи його до літературного та культурного аспектів. Рапант виступав за виділення історії Словаччини із загального контексту чехословацької історії. Такий підхід сприяв утвердженню ідеї визнання словаків окремою нацією. Розробку проблеми словацького пробудження Рапант продовжив у працях, присвячених проблемі мадяризації Словаччини.

Російська історична наука XIX ст. чималу увагу приділяла проблемам словацької історії, розглядаючи її переважно зі слов'янофільських позицій. Значна увага була спрямована на вивчення процесів національної самоідентифікації відродження кінця XVIII — першої половини XIX ст. До числа відомих дореволюційних російських дослідників Словаччини слід віднести таких славістів, як І. Срезневський, О. Гільфердінг, О. Бодянський, О. Пипін, В. Григорович. Вони зробили вагомий внесок у вивчення процесу національного слов'янського пробудження.

Радянські історики підійшли до розгляду теми словацького пробудження з позицій фомацийності суспільно-економічних процесів в історії. За радянських часів світ побачили праці низки відомих славістів: О. Мильникова, А. Фрейдзона, І. Лещиловської, Н. Пашасвої, В. Д'якова, І. Удальцова, І. Міллера, Л. Лаптевої, Т. Ісламова та багатьох інших. У 90-ті роки інтелектуальним проривом російської історико-славістичної школи в питаннях висвітлення ключових пунктів етнорозвитку слов'янства стала ґрунтовна науково-теоретична дискусія щодо сутності національного пробудження у слов'янському світі, започаткована дослідниками Інституту слов'янознавства і балканістики РАН. Деякими провідними російськими вченими сьогодні переглядається і береться під сумнів навіть саме поняття «слов'янське національне відродження» та піднімається питання про наукову некоректність традиційного тлумачення національно-відроджувальних процесів XVIII–XIX ст. у колишній радянській та сучасній російській і зарубіжній історіографії. Вони вельми аргументовано зазначають, що старі підходи виключають із цих процесів поляків, росіян, українців та білорусів, тому твердити про загальнослов'янський характер «національного пробудження» у XIX ст. проблематично.

Науковий рівень вивчення проблеми національного відродження у XIX столітті в сучасній українській історіографії залишається недостатнім. Загалом упродовж новітнього часу (в колишньому СРСР і Україні зокрема) славістика була представлена переважно працями культурологічного та мовознавчого характеру. Це стало наслідком механічного

перенесення у радянську історіографію після 1917 р. традиційного культурно-ідеалістичного підходу російського слов'янознавства другої половини XIX — початку XX століть. При цьому необхідно визнати, що значний внесок у вивчення та популяризацію славистичної тематики здійснили та продовжують здійснювати київські та львівські славісти. Особливою плідністю в плані дослідження означеної теми вирізняються науковці Львівського інституту славистики, що був заснований у 1988 р. шляхом неформального об'єднання викладачів кафедр слов'янської філології та історії південних і західних слов'ян. Науковий доробок та організаційний потенціал київських та львівських славистів важко переоцінити, а головне — неможливо гідно презентувати з причини обмеженого обсягу нашої статті. Тому ми хотіли б навести прізвища таких українських вчених, як С. Віднянський, Л. Зашкільняк, М. Кріль, М. Крикун, Л. Сенік, В. Чорній, І. Шпик, В. Яровий, стараннями яких розвивається вітчизняна славистика.

Фактично до сьогодення для науки залишається вагомим матеріал, що міститься в академічних за змістом збірниках «Документи до історії слов'янознавства у Росії (1850–1912 рр.)» та «Слов'янський архів» за редакцією С.О. Нікітіна. В них опубліковано досить об'ємне листування російських славистів, які цікавилися історією та культурою слов'ян, проявами національного руху. Хоча після ознайомлення з текстами цих видань, та й змістом інших публікацій на теренах колишнього Радянського Союзу, у сучасній Росії формується думка, що провідні діячі слов'янського руху XIX ст. нічим іншим не займалися, як тільки просили гроші у російських правлячих та наукових колах для особистих і національно-культурних потреб. Можна стверджувати, що таким дещо тенденційним підбором документального матеріалу і надалі утверджується ідея про Російську імперію XIX ст. як «заступницю» слов'янства та його єдину фінансову опору. Факти засвідчують, що численні звернення слов'янських лідерів до російських представників за фінансовою підтримкою не завжди знаходили відгук. Достатньо пригадати той факт, що навіть Я.А. Смолер, лідер найменш чисельного слов'янського етносу, під час другої поїздки до Росії не зміг зібрати необхідні кошти для функціонування «Серболужицької матиці».

Необхідно зауважити, що слов'янська єдність як можлива наукова проблема, а звідси і гносеологія реалій слов'янської багатовікової геополітики, потребують свого наповнення, вільного від етнічно-патріотичного егоїзму та ідеологічної заангажованості. Певна джерельна база для розкриття цієї теми сконцентрована у кількох архівних та наукових установах України. По-перше, у Центральному державному історичному архіві України м. Києва. У ньому зберігається велика кількість архівних

матеріалів, які дозволяють не лише відкрити невідомі сторінки слов'янського минулого, але й дозволяють певним чином пролити світло на політику європейських імперій ХІХ ст. щодо слов'ян. Особливу цінність для дослідників мають документи таких фондів ЦДІАК України, як «Канцелярія окремого цензора в м. Києві з іноземної цензури» (ф. 294), «Канцелярія Київського відділу цензури» та «Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора» (ф. 442). У цих фондах зберігаються офіційні документи російських імперських державних установ, які формували політику імперії щодо слов'янства. Зокрема, значний інтерес для дослідника становить документальна колекція з генерал-губернаторського фонду, яка стосується революційних подій 1848–1849 рр. в Європі та консолідації слов'янства.

Надзвичайну цінність мають зібрані у фонді звернення та заяви з'їздів і зборів зарубіжних слов'ян за 1848 р., які надсилалися також і до Російської імперії. Ці документи демонструють (будь то заклик до слов'ян направити уповноважених на Празький з'їзд чи звернення галицьких русинів-українців) багато спільного за змістом і основними вимогами з петиціями різних слов'янських народів того періоду. Це, з-поміж іншого, ще раз засвідчує, що національне пробудження слов'ян відбувалося не ізольовано, а в загальнослов'янському контексті.

Ціла низка неопрацьованих документів, надзвичайно важливих для славістики, зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. У його фондах містяться друковані видання, листування, щоденники, рукописні праці науковців і громадських діячів. Окремі матеріали з фондів Інституту проливають світло на міжслов'янські взаємини напередодні революційних подій 1848–1849 років.

Значний вплив на становлення словацької національної парадигми здійснювала ідея слов'янської спільності, яка традиційно персоніфікувалася із слов'янською цивілізацією, але мала різне забарвлення (від культурної взаємності до політичної єдності) та відповідно несла для словацького руху як позитив, так і негатив. У плані дослідження генези загальнослов'янської ідеї, її етапності як елементу національної словацької ідеології, на нашу думку, заслуговує на увагу методологія етапності, що була запропонована словацьким істориком Д. Ковачем¹. Словацький дослідник до періодизації вніс духовну спадщину будителів. Нижній щабель періодизаційної таблиці посів словацький мислитель Я. Геркель². Його панславізм — це переконання про необхідність «конструювання» «універсальної слов'янської мови» (*Elementa universalis linguae Slavica*)³. З часом, не меншою мірою до процесу творення ідеї слов'янської спільності були причетні П.Й. Шафарик (його О. Пипін назвав фундатором

«літературного панславізму»⁴ і трубадур спільності Я. Коллар із його трактатом «Про літературну взаємність»⁵. Колларівська «слов'янська спільність» як ідеологема словацького пробудження явище спірне та суперечливе. Адам Міцкевич, наприклад, у своїх паризьких лекціях назвав Коллара ідеалістом, «закоханим у національну ідею слов'янства»⁶. У сучасній словакістиці існують дещо відмінні оцінки у підходах до розуміння колларівської ідеї взаємності. На думку сучасного словакіста М. Пішута, концепція слов'янської спільності Коллара — це ідеологема, що виникла у словаків як наслідок їх неповної соціальної структури та стала своєрідною компенсацією за комплекс національно-історичної неповноцінності⁷. Душан Ковач відносить духовну спадщину Коллара до категорії «лінгвістичного панславізму»⁸ в національній ідеології словацького народу та поширює дію ідеї взаємності Коллара на все слов'янство. У той самий час словацька дослідниця Анна Зеленкова, що працює в Слов'янському інституті Чеської академії наук (Прага), методологічно спираючись на компаративний підхід, під «взаємністю» Коллара розуміє переважно співпрацю чехів і словаків у рамках однієї національної літератури і розглядає взаємність як тенденцію до тісної духовної взаємодії двох зіхіднослов'янських народів⁹.

В історіографії факт появи ідеї слов'янської спільності у середовищі словацьких будителів одним з перших відзначив ще О. Пипін, він зробив висновок, що «перші думки про взаємність були висловлені словаками...»¹⁰ (подібну думку з часом розділили В. Матула, Й. Бутвін, Л. Гараксім, Р. Влчек, П. Подолан¹¹). Пізніше, на думку російського славіста, на тлі культурної спільності виник політичний панславізм, який став помітною ідеєю лише після проходження словацьким народом періоду становлення мовно-літературної ідеології національного руху. Перехід до наступного періоду — політичного панславізму — став можливим лише після появи в словацькому середовищі конкретних усвідомлених уявлень про свій етнос, його мову і літературу. Відповідно, з цього часу другому поколінню словацьких будителів, справедливо зазначає О. Пипін, «довелось мати справу не тільки із наукою, а також із справжніми практичними справами»¹².

Схожа періодизація етапів еволюції словацької національної ідеології, її зв'язок із практикою поширення ідеї слов'янської спільності розглядається також В. Матулою. Останній завершенням позитивного етапу розвитку загальнослов'янської ідеології у словацькому національному русі, відповідно до марксистської парадигми, вважає період 1848–1849 рр. та наступну після революції модернізацію загальнослов'янської ідеї в ідеологічну практику реакційного панславізму. Хронологічно цей період у В. Матули починається з п'ятдесятих років XIX ст.¹³

У плані персоніфікації ідеї слов'янської спільності на ґрунті словацького пробудження періоду другої половини 30-х — початку 40-х рр. XIX ст. необхідно зазначити, що цей період освячений духовною творчістю П.Й. Шафарика, Я. Коллара, М. Гамуляка — типових діячів епохи «синтезу» та «політизації», а у філософському плані — їх усвідомленням наявності слов'янського етнічного простору. Поняття «простір» завдяки намаганням словацьких, чеських і російських славістів з етнічного з часом перетворювалося на поняття простору етнодуховної близькості, історичної спільності, що поступово засвідчили й засоби інформації. Словацькі періодичні видання часів пробудження — явище знакове, але драматичне з причини нечисельності читацької аудиторії та недостатнього фінансування. Тому, аналізуючи практику появи друкованих національних періодичних видань, Й.Л. Піч напише: «двічі (1823, 1831) Гамуляк брався за видання «Словенської газети», і обидва рази з причини недостатності грошей були невдалими»¹⁴.

До того ж, проблемною справою в організації словацького національного руху залишалося використання такого просвітницького засобу, як книга. Нерозвиненість національної видавничої справи, мовна невідзначеність ускладнювали як внутрішню просвітницьку роботу, так і презентацію словацького етносу як суб'єкта європейської спільноти. Цілком закономірно, що Годжа лише після того, як виїхав з угорської частини Австрійської імперії, спромігся видати важливу для словаків книгу «Словаки. Внесок у висвітлення слов'янського питання в Угорщині» (*Der Slowak. Beiträge zur Beleuchtung der slawischen Frage in Ungarn*), але лише німецькою мовою. Відповідно до наявних соціокультурних обставин інший штуровець, євангелістський словацький пастор Милослав Йосип Гурбан, на початку своєї публіцистичної діяльності і політичної кар'єри був змушений користуватися переважно чеською мовою. Лише пізніше, працюючи у редакції альманаху «Nitra» (виходив з 1841 р.), та беручи участь разом з Л.-В. Штуром у підготовці періодичного видання «Словацькі новини», він остаточно став на позиції захисту словацької мови, як засобу етнічного збереження, чим фактично визначив своє ставлення до мови як до одного із найважливіших атрибутів нації і фактора національної консолідації¹⁵.

У цей час трибуною політичних дебатів щодо ідеї слов'янської духовної спільності стають загальнослов'янські періодичні видання. Актуалізація теми організації масових видань була зрозумілою ідеєю для багатьох діячів етнічних та національних рухів, у тому числі й для прихильників спільності. У Російській імперії «всеслов'янська тема» була представлена дослідженнями та особистими спостереженнями маститих славістів — О. Погодіна, І. Срезневського, О. Бодяньського, П. Прейса¹⁶.

Незважаючи на науковий фундамент праць цих дослідників, варто визнати, що хоч і опосередковано, але російська словакістика, наукові відрядження, тяжіння до організації спільних науково-періодичних проєктів усе ж підігрівали «панострахи» політиків німецького світу, і в тому числі австрійських бюрократів. Цілком логічно для російської імперської зовнішньої політики періоду Священного Союзу на цьому політико-культурному гумусі проросла ідея всеслов'янської інформаційно-пропагандистської експансії О.М. Погодіна. Останній у 1840 році у звіті до Міністерства народної освіти напише: «потрібен всеслов'янський журнал ... Слов'яни вважають, що такий журнал найкраще видавати у Москві. Мені здається доцільним у Варшаві, щоб цей журнал приносив і додаткову користь, впливаючи особливо на поляків. Редактором повинен бути тільки не поляк»¹⁷. Стараннями П.П. Дубровського та за підтримки міністра С. Уварова такий журнал «Денніца» («Zutrzenka») було засновано. Із журналом співпрацювали словацькі та чеські науковці: чехи В. Ганка і Я. Пуркінєс, словаки Л. Штур і Я. Коллар. Останній був переконаний, що метою журналу має бути популяризація «взаємності»¹⁸.

У своїх журнально-публіцистичних працях словацькі інтелектуали-будителі переважно експлуатували ідею духовно-етнічної слов'янської взаємності. Було б неправомірно стверджувати, що ідеологема взаємності Коллара одразу ж набрала своєї завершеної мовно-літературної форми. Її поступова еволюція, на нашу думку, це результат зростаючого самоусвідомлення та наслідок проходження словаками наукової фази становлення нації. Остання характеризується появою наукового інтересу з боку духовної еліти до мови і культури своєї селянської етнічної спільноти та міфотворчості, яка свідомо втягувалася у межі історичної еволюції словацького народу. Цілком справедливо, що вже ранні наукові уявлення будителів про «єдність коренів» слов'янського племені під тиском загальноєвропейського процесу становлення націй, а також у результаті появи низки компаративістських праць, вже на початковому етапі словацького націотворення підтвердили переконання будителів про наявність племінних відмінностей між слов'янськими народами. Підтверджуючим матеріалом наведеного вище твердження слугує еволюція наукових уявлень про слов'янство таких будителів, як Я. Коллар та Л. Штур. Якщо Коллар вважав, що слов'янство складалося з чотирьох основних племен (руського, чехословацького, польського та іллірійського), а базовою ідеологемою словацького народного пробудження мала стати ідея спільності «чехословацького племені»¹⁹, то Штур, базуючись на дослідженнях П.Й. Шафарика, відстоював уже ідею спільності одинадцяти слов'янських суб'єктів. При цьому варто відзначити, що «слов'янські племена» у Коллара не статична, а діалектична спільнота, яка завдяки спільному

мовно-літературному знаменнику перебуває у динамічному, «єднавчому» доцентровому русі. У цьому процесі на «вівтар ідеології спільності» Коллар поклав навіть окремі слов'янські діалекти. На його думку, мовне зближення не виключало можливості зникнення окремих слов'янських мов та появи з часом загальнослов'янської мови, «яку має легко розуміти будь-який слов'янин»²⁰. Таким чином, у словацькій національній парадигмі Коллара вагоме місце посіли міркування науковця навколо концепції єдиного слов'янського народу. З точки зору практичної перспективи реалізації подібної концепції в мультиетнічній Австрійській імперії, на нашу думку, варто говорити про її безумовну ілюзорність. Про це, до речі, писав навіть колларівський сучасник — австрійський історик А. Шпрингер. Він вважав Коллара «мрійником» «літературної взаємності»²¹. Такої ж думки дотримувався О. Пипін. Панславізм будителя російський славіст назвав «платонічним»²². Сам факт колларівської теоретичної платформи єднання досить вдало прокоментував львівський славіст М. Кріль: «Утопізм його програми полягав у тому, що сам принцип розподілу слов'янських літературних мов на чотири групи (російська, сербська, чехословацька і польська) не відповідав потребі розвитку інших слов'янських націй»²³. Цю думку поділяє низка сучасних дослідників: К. Розембаум, Л. Гараксім, Л. Смирнов, О. Французова, Г.В. Рокина, Т. Івантишинова, Р. Бртан²⁴.

Таким чином, специфічним проявом мовної парадигми словацького пробудження Коллара стало усвідомлення ним наявності племінного слов'янського розмаїття. Наступне — це впевненість словацького патріота у важливості ідеї слов'янської «літературної взаємності», на той час «явища для Європи абсолютно нового і не схожого з будь-яким іншим явищем»²⁵, але надзвичайно важливого для процесу словацького національного пробудження. Пізніше свою концепцію про «слов'янську взаємність» Я. Коллар більш докладно розвине у «Трактаті»²⁶, переважно наповненому змістом Просвітництва й зближення російської, чеської, сербської та польської мов і літератур²⁷. Хоча, на наш погляд, подібний спосіб Я. Коллара ув'язувати предмет словацького пробудження не зі словацьким етносом, а переважно із зовнішнім слов'янським привнесенням, достатньо помітно виводив його з кола ідеологів словацького національного руху.

Відзначаючи намагання будителів використати зовнішню підтримку концепції «слов'янської взаємності» для активізації словацького національного пробудження, зазначимо, що з часом концепція літературної взаємності західних слов'ян стане тією «поживною» темою, яка на тлі внутрішньої консолідації національних європейських рухів стане об'єктом для різноманітних політичних інсинуацій в Австрійській імперії.

Хоча Я. Коллар у зміст терміну «взаємність» вкладав не політичний, а духовно-культурний сенс, він зазначав: «Якби усі ці окремі дрібні держави і племена з'єдналися в один народний союз (маються на увазі слов'янські племена. — *Авт.*), якщо не в політичний, наприклад, німецький союз при імператорах, то хоча б у духовний, національний союз, як це було у греків, тоді всі явища відбувалися б для них у незрівнянно масштабнішому вигляді, справляли б сильне враження та відповідно потужніший вплив на Європу»²⁸.

У наведеній ідеологемі Я. Коллара, як і у багатьох інших націонал-патріотів Австрії, відбилася філософія розвитку етнічності та кризовий стан імперської політичної системи Габсбургів. Відповідно до цього парадигмальна невизначеність словацької ідеологеми, її слов'янський мовно-літературний рефрен насамперед пояснюються наявністю двох світоглядних векторів: європейська або слов'янська цивілізація. При цьому зазначимо, що для низки представників духовної еліти (П.Й. Шафарик, Ф. Палацький) європейська цивілізація асоціювалася з австрійським політичним простором. До того ж на тлі мультиетнічності Дунайської монархії поряд з іманентною австроїдеєю існувала ідеологія пангерманізму. Хоча остання в 20–30-х рр. переважно була представлена елементами міжкультурної комунікації та наукової взаємності. Все ж необхідно визнати, що взаємність як етноісторичне явище, будь-то з німецьким або слов'янським середовищем, таки була реальністю. Тому цілком логічно щодо наявних обставин міжнаціональної конкуренції ідея потрапляла у середовище словацьких патріотів та відповідно до їх світоглядних переконань отримувала культурне або політичне забарвлення. Для словака Я. Коллара, як він стверджував, «взаємність не полягає у політичному об'єднанні усіх слов'ян, у якихось демагогічних діях або революційних виступах проти урядів і імператорів... Літературна взаємність може бути і там, де народ перебуває під різними скіпетрами ... Взаємність можлива і там, де існує ... любов до нашого народу і мови, але разом з тим і вірність, покірність государям, навіть коли вони були б із іншого народу»²⁹. Варто зазначити: Я. Коллар як національний словацький ідеолог все ж вельми послідовний у своїх політичних переконаннях. Ще у 1837 р. подібну думку він висловив у статті «Про літературну взаємність між різними племенами»³⁰. Я. Коллар досить логічно витриманий щодо змісту мовно-літературної ідеологеми словацьких будителів. Згадаймо П.Й. Шафарика: він у своїй «Історії слов'янських мов та літератур» наголосив, що духовні обставини життя слов'ян неможливі без використання діалектів, схожих штамів, алфавітів, правопису³¹. У цілому слід зауважити, що до середини 30-х рр. XIX ст. слов'янська літературна взаємність пройшла шлях від наукової теорії до програмної ідеологеми

слов'янської культурної взаємності, яка, на думку Я. Коллара, мала слугувати виключно меті розвитку слов'янської єдності та гальмувати тенденції до племінної слов'янської роздробленості. При цьому бажання трактувати «єдність» у словацькому національному русі як приховану літературною риторикою політичну ідею, що передбачала конкретику політичного об'єднання всього слов'янства, а тим більше політичний антигабсбургський радикалізм, буде помилковим твердженням. Взаємність у Я. Коллара — компромісний варіант пристосування до наявної політичної системи монархії Габсбургів. Як надзвичайно вдало зазначив сам автор ідеї, взаємність — «це смиренна, безвинна вівця, яка належить насправді до великого стада, але пасеться на власному пасовищі»³².

Однак у контексті вищезазначеного, було би занадто категорично стверджувати, що колларівська «літературна взаємність» — це лише безневинна культурна теорія у словацькій ідеологемі. Слід визнати, що ідея взаємності інколи призводила до неадекватної її оцінки, побічно сприяла екстраполяції філософії культурної спільності у площину національно-політичної ідеології. Як справедливо вказує словацький дослідник К. Розенбаум, необхідно визнати, що концепція Я. Коллара все ж містила і свій політичний аспект та завдяки останньому вона «стала частиною словацького, чеського та іллірійського супротиву наявному національному насильству»³³. До того ж навіть сам факт існування ідеї в умовах процесу радикалізації національних настроїв у Дунайській імперії апріорі вже сприяв появі сумнівів у віденських політиків щодо можливості її переростання у політичну ідеологію словацького народу зокрема і слов'янства в цілому. Не випадково, що чеський ліберал-австрославист Я. Малий, аналізуючи генезу словацької національної ідеї на землях Угорської корони, буде писати про наявність об'єктивних підстав для переродження культурного процесу у політичний. Безпосередньо Я. Малий напише: «навіть уже «Донька слави» розвивала ідею слов'янської єдності»³⁴. Для більш точної оцінки наявності політичного потенціалу в теорії «взаємності», її впливу на становлення словацької національної парадигми та на політичну атмосферу Австрійської імперії, на нашу думку, буде цілком логічно звернутися до спадщини представників шляхетського австрофільства. Вони «етнокультурну спільність» зазвичай розглядали в якості потенційної «панславистської загрози» для політичної стабільності Дунайської імперії. Наприклад, граф Л.-Л. Тун критично констатує: «... літературна взаємність Коллара більше сприяє іншій справі, ніж літературному об'єднанню»³⁵. Проте, незважаючи на панславистичне кліше від австро-богемського аристократа, на нашу думку, навіть інсинуації на тему панславизму в форматі ідеї духовної взаємності слов'ян мали позитивне значення для словацького ренесансу в умовах зростаючої

національної конкуренції народів Центральної та Центрально-Східної Європи.

На історичному тлі міжімперської конкуренції намагання проімперських політиків знайти панславизм в ідеї взаємності створило атмосферу міжетнічної конкуренції між лідерами етнонаціонального словацького руху, угорськими та австрійськими політиками. Щоб не бути голослівними, звернемося до періодики та публіцистики, яка до кінця 30-х — початку 40-х рр. вже ставала засобом протидії «слов'янському пробудженню із його єднавчою стихією». Із низки полемічних робіт від відомих та невідомих авторів³⁶, на нашу думку, на особливу увагу заслуговує анонімна стаття із штутгартського журналу «Німецький щоквартальник» («Deutsche Vierteljahrsschrift»). Стаття під назвою «Слов'янські народи та їх відношення до Німеччини» стала резонансною підставою для розгортання в Австрійській імперії полеміки навколо слов'янської єдності, яка інтерпретувалася переважно як ідеологія панславизму у словацькому середовищі.

З огляду на сказане все ж необхідно визнати, що для подібних дискусій в європейських інформаційних засобах існувало чимало підстав. Не останнє місце серед них посіла активізація духовної практики словацьких будителів навколо ідеї взаємності та зростаючий інтерес до їхньої суспільної діяльності з боку російської імперської науки. Про це свідчать наукові відрядження університетських славістів — П. Кеппена, М. Погодіна, П. Прейса, І. Срезневського, О. Бодяньського, В. Григоровича, М. Іванішева, М. Касторського. До того ж необхідно наголосити на факті визнання наукових досягнень низки словацьких будителів: Я. Коллара, П.-Й. Шафарика, Л.-В. Штура. Відбувався процес закріплення словацьких загальнонаціональних ціннісних орієнтирів у вигляді мовної кодифікації і навіть появи патріотичного гімну («Hej, Slováci!», 1834)³⁷. На цьому фоні Л.-Л.Тун з метою недопущення можливого переростання слов'янської спільності у панславизм пропонує протиставити останньому угорський національний рух. Це цілком вписувалося в імперський механізм політичного балансування між амбіційними політичними інтересами різноманітних етнічних еліт періоду становлення націй. Логічно, що він рекомендував Відню реалізовувати практику «керованого політичного процесу», а не очікувати стихійної радикалізації словацьких національних настроїв. Відповідно імперський граф Л.-Л.Тун скеровував розвиток національної парадигми словацького етнонаціонального руху не в площину політичного радикалізму або ідеї слов'янської спільності, а в бік регіональної «метушні» навколо теми культурного словацького розвитку в рамках коронних земель. «Мовна боротьба у Північній Угорщині є важливою, — пише імперський чиновник, — і тут ми зацікавлені у

словаках так само, як вони зацікавлені у нас»³⁸. У цій частині імперська політика «розділяти і володарювати», незважаючи на неприховане бажання зіткнутися словаків із угорцями, все ж співпадала із реаліями політичних можливостей словацької еліти, яка, наприклад, у 30-х — на початку 40-х рр. в особі Л.-В. Штура, Й. Гурбана та Годжи продовжувала актуалізувати завдання максимальної духовно-мовної емансипації етносу, щоб «мову словаків не звали мовою свинопасів»³⁹.

Те, що концепція слов'янської взаємності в ідеологемі словацького етнонаціонального руху, спочатку ставши об'єктом дискусії для слов'янської і інших етнічних імперських еліт, в останніх все ж поступово «дрейфувала» від мовно-літературного знаменника у бік політичного, було цілком закономірним явищем періоду народження національних парадигм. Про наявність такої тенденції у світоглядній позиції будителів ми можемо дізнатися з листа Я. Коллара до І. Срезневського. Введення до наукового обігу цього документа стало можливим завдяки архівним дослідженням російського слависта Л.С. Кішкина⁴⁰. Незважаючи на те, що у листі Я. Коллара присутні риторичні елементи панідеї, все ж варто підкреслити, що будитель зосередився переважно на культурологічному аспекті ідеї слов'янської спільності. У листі Я. Коллар констатує наявну актуалізацію слов'янського питання у поліетнічній Дунайській монархії. Далі від політичної оцінки він переходить до розмірковувань над географічними особливостями розташування слов'ян, аспектами їх духовної взаємності. Подальший зміст листа переростає у політичне фарисейство. Коллар проявляє турботу про збереження слов'янської взаємності, але за умови збереження існуючої політичної системи. Безпосередньо він писав: «Ми постійно між собою влаштуємо сварку, гриземся, духовно розходимося, як передрікав ще Добровський «Wir uneinigen Slawen» («Ми порізнені слов'яни»)⁴¹. Відповідно, спираючись на лист Я. Коллара, логічно припустити, що він, до речі як і ряд інших словацьких діячів пробудження, незважаючи на наявність етноромантичних ідей в 30-х — на початку 40-х рр., все ж оцінював пануючу монархію Габсбургів як позитивну модель наднаціональної організації та як єдиний можливий тип для політичного існування слов'янських етнічних спільнот.

Але в той самий час, плекаючи ідею взаємності, словацької самобутності, Я. Коллар як публічна людина й ідеолог національного руху проявляє бажання відповідати інформаційним запитам та настроям слов'янської аудиторії. Тому у листі він тонко резонує із світоглядною тональністю І. Срезневського, висловлює мотиви прихильності до філософії слов'янської загальності. Не випадково, що у наступному листі до І. Срезневського Я. Коллар пише: «... наші вороги у своїх наклепах не тільки проти словаків, але в тому числі і проти наших братів росіян,

чорнять їх государя, лають й ображають ... Вони стверджують, що нібито вона (мається на увазі російська влада. — *Авт.*) завжди нехтувала нашою свободою і усюди там «батоги і батоги», які використовуються з варварським тиранством»⁴². Цілком логічно, що після такого вступу автор далі висловлює прохання до маститого науковця-славіста І. Срезневського організувати фінансову підтримку від російського посольства у Відні у справі захисту словацьких слов'ян від мадяризації. До речі, прохання надати фінансову допомогу словацьким будителям ми знайдемо у листуванні, де згадують прізвища П.Й. Шафарика⁴³, Л. Штура⁴⁴. Ці листи належали славісту О.М. Бодянському⁴⁵, російському медієвісту Т.М. Грановському⁴⁶. Існують архівні підтвердження матеріального лобізму М.П. Погодіна перед урядом Росії з проханням надати фінансову підтримку словацьким будителям⁴⁷.

Загалом позиція Я. Коллара не виходить за рамки обережної критики наявної суспільно-політичної атмосфери, у цей час він скоріше поміркований «ідеолог спільності», ніж радикальний лідер словацького етнонаціонального руху. Показово, що далі у листі він висловлює сподівання, що культурна програма словацького руху знайде підтримку з боку «прихильного і справедливого австрійського уряду»⁴⁸. В останньому вислові проявився парадигмальний алгоритм Я. Коллара — політика. По-перше, протидія мадяризації словацького народу шляхом використання австро-угорського протиріччя. По-друге, застосування ідеї слов'янської спільності як додаткового емоційного інструментарію у боротьбі за збереження власного народу. Проте необхідно визнати, що мимоволі, не бажаючи цього, Коллар все ж таки втягував ідеологію національного словацького руху до політичного прокрустового ложа двох векторальних ідей — всеслов'янської і проавстрійської.

¹ Kováč Dušan *Dějiny Slovenska*. — Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1998. — 401 s.

² *Maťovčík, Augustín*. Príspevok k životu a dielu Jána Herkela. — HŠt. — 1964. — № 9. — S. 5–28.

³ *Herkel János*. Elementa universalis linguae Slavicae e vivis dialectis eruta et sanis logicae principiis suffulta. — Budae: Typis Regiae Universitatis Hungaricae, 1826. — 164 s.

⁴ *Пытин А.Н.* Литературный панславизм // Вестник Европы. — 1879. — № 7. — С. 615–616.

⁵ *Коллар Ян*. О литературной взаимности между племенами и наречиями славянскими // Отечественные записки. — 1840. — Т. VIII. Отд. II. — С. 1–24, 65–94

⁶ *Мицкевич Адам*. Собр. соч. — М., 1948–1954. — Т. 4. — С. 394–395.

⁷ *Pišút, M.* Die Slowaken und die Idee der slawischen Wechselseitigkeit in den Zwanziger — und Dreissigerjahren des 19. Jahrhunderts / L'udovít Štúr und die slawische Wechselseitigkeit. Hg. L'. Holotík. — Bratislava, 1969. — S. 11–26.

⁸ *Kováč Dušan*. Dějiny Slovenska. — Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1998. — S. 76–79.

⁹ *Zelenkova A.* Medzi vzajomnosťou a nevzajomnosťou: Sondy do cesko — slovenských a slovensko — českých literárnych vzťahov. — Praha, 2009. — S. 174–176.

¹⁰ *Пытин А.Н.* Литературный панславизм // Вестник Европы. — 1879. — Июнь. — С. 662.

¹¹ *Матула В.* Людовит Штур и формирование словацкой национальной идеологии / Развитие капитализма и национальные движения в славянских странах. — М., 1970. — С. 96–55; *Matula, Vladimír*. Slovenská vzájomnosť — národnooslobodzovacia ideológia slovenského národného hnutia (1835–1849). — Historický časopis. — № 8. — 1960. — Č. 2–3. — S. 248–264; *Butvin, Jozef*. Zjednocovacie snahy v slovenskom národnom hnutí v tridsiatych rokoch 19. storočia. — HŠt. — 1963. — № 8. — S. 7–67; *Haraksim L'*. Slovanská idea v obrozenskej ideológii Slováku / Slovanství v národním životě Čechů a Slováků. — Melantrich, 1968. — S. 134–142; *Vlček, Radomír*. Panславизм и народы габсбургской монархии. Úvod do problem / Slovanství ve středoevropském prostoru: iluze, deziluze a realita. Hrodek, Dominik a kol. — Praha: Libri, 2004. — S. 9–20; *Podolan, Peter*. Generácia Všeslavia a jej koncepcia národa — Bratislava: Univerzita Komenského, 2009. — S. 239–254.

¹² *Пытин А.Н.* Панславизм в прошлом и настоящем. — С. 775.

¹³ *Matula V.* Štúr a slovanstvo // L. Štúr. Život a dielo. — S. 374.

¹⁴ *Пич Ё.Л.* Очерки политической и литературной истории словаков за последние сто лет // Славянский сборник. — С.-Пб.: Издание Петербургского отдела славянского комитета, 1875. — Т. 1. — С. 141.

¹⁵ *Várossová E., Svetonázor E.* Ľudovita Štúra a jeho vplyv na ideologické formovanie slovenského národa / Kapitoly z dejín slovenskej filozofie, — Brat., 1957.

¹⁶ *Погодин М.П.* Письмо к Государю Цесаревичу, Великому Князю Александру Николаевичу в 1838 году / Историко-политические письма и записки в продолжение Крымской войны 1853–1856. — М., 1874. — С. 2; *Погодин М.П.* Письмо к Министру народного просвещения, по возвращении из путешествия по Европе в 1839 году // Историко-политические письма и записки в продолжение Крымской войны 1853–1856. — М., 1874. — С. 20–21; *Срезневский И.* О наречиях славянских 1841 г. 32 страницы <http://dlib.rsl.ru/viewer/01003560418#?page=1>; Донесение магистра Иосифа Бодянского от 23 марта, 1838 г. // ЖМНП. — Ч. XVIII. — 1838; Донесение магистра Бодянского к попечителю Московского учебного округа из Пешта, от 1/3 февраля, 1839 г. // ЖМНП. — Ч. XXXVIII, 1839; *Пытин А.Н.* Литературный панславизм // Вестник Европы. — 1879. — Июнь. — С. 615; *Прейс П.И.* (1841); Донесение П. Прейса г. Министру народного просвещения, из Праги, от 26 декабря 1840 года // ЖМНП. — 1841. — Февр. — Отд. 4. — С. 32–37; Российский Государственный архив литературы и искусства (РГАЛИ). — Фонд 436. Срезневский. — Оп. 1; ОР РГБ. — Ф. 621. — Пыпин А.Н.

¹⁷ *Погодин М.П.* Письмо министру народного просвещения 1840 г. // РГИА РФ. — Ф. 1108. — Оп. 2. — № 1.

¹⁸ *Коллар Ян.* Письмо издателю «Денницы» Дубровскому // Денница. — 1843. — С. 70.

¹⁹ *Kollár, Ján.* O literárni vzájemnosti mezi kmeny a nářečími slávkými // Hronka. — 1836. — № 2. — S. 38–53.

²⁰ *Kollar J.* Rozpravy o slovanské vzájemnosti. — Praha, 1929. — S. 39–42.

²¹ *Springer Anton.* Новейшая история Австрии // Вестник Европы. — С.-Пб., 1866. — Первый год. — Т. 2. — С. 244.

²² *Пытин А.Н.* Литературный панславизм // Вестник Европы. — 1879. — Июнь. — С. 615.

²³ *Криль М.М.* Украинско-чешко-словацкие общественные и культурные связи 20–60-х годов XIX в. Диссертация на соискание ученой степени к.и.н. — Львов, 1985. — С. 32.

²⁴ Ідею слов'янської спільності Коллара досліджували: Rosenbaum, Karol. Konceptia slovanskej vzájomnosti v období P.J. Šafárika a J. Kollára. — Historický časopis. — № 8, 1960. — Č. 2–3. — S. 225–237; *Haraksim L.* Slovanská idea v obrozenecké ideologii Slováku / Slovanství v národním životě Čechů a Slováku. — Melantrich, 1968. — S. 134–142; *Смирнов Л.Н.* Славянская идея в творчестве Я. Коллара и П.Й. Шафарика / Русско-славянская цивилизация: исторические истоки, современные геополитические проблемы, перспективы славянской взаимности. Сб. ст. — М., 1998. — С. 339–345; *Brtaň, Rudo.* Ján Kollár. Básnik a Slovan. — Bratislava, 1963; *Ivanyšynová, Tatiana.* Ideológia v polemikách o štúrovskú slovenčinu (Ján Kollár a Hlasové) / Veda a ideológia v dejinách slavistiky. — Slovanské štúdie. — 1998. — Č. 5. — S. 84–91.

²⁵ *Коллар Ян.* О литературной взаимности между различными племенами и наречиями славянского народа // Отечественные записки. — 1840. — Т. 8. — Отд. 2. — С. 3.

²⁶ *Коллар Ян.* О литературной взаимности между различными племенами и наречиями славянского народа // Отечественные записки. — 1840. — Т. 8. — Отд. 2. — С. 2.

²⁷ *А.Р.* Два месяца в Праге. Февраль 1859 года // Современник — 1859. — Т. LXXIV. — С. 145–147.

²⁸ *Коллар Ян.* О литературной взаимности между племенами и наречиями славянскими / Русско-славянская цивилизация. — М., 1998. — С. 335.

²⁹ *Коллар Ян.* О литературной взаимности между племенами и наречиями славянского народа / Хрестоматия по истории южных и западных славян. — Минск: Университетское, 1989. — Т. 2. — 295 с.

³⁰ *Kollár Ján.* Über die literarische Wechelseitigkeit zwischen den verschiedenen Stämmen und Mundarten der slawischen Nation. — Leipzig: O. Wigand, 1844. — 100 s.

³¹ *Šafárik, Pavel Jozef.* Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten. — Ofen: Mit Kön. Ung. Universitäts — Schriften, 1826. — S. 17.

³² *Коллар Иоанн.* О литературной взаимности между племенами и наречиями славянскими // Отечественные записки — СПб., 1840. — С. 3.

³³ *Rozenbaum K.* Funkcia medziliterárnosti v slovenskej literature národného obrodzenia / Ďurišin a kolektiv. Osobitné medziliterárne spoločenstvá. 5 Slovanské literatúry. — Bratislava, 1993. — S. 111.

³⁴ *Малый Я.* Воспоминания и заметки старого чешского патриота // Славянский ежегодник. — Киев, 1877. — Год 2, — С. 40.

³⁵ *Leo Graf von Thun-Hohenstein.* Die Stellung der Slowaken in Ungarn. — Praga, 1843. — S. 41.

³⁶ *Zay, Carl (Graf).* Protestantismus, Magyarismus, Slawismus. — Leipzig 1841. — 38 s.; Schreiben des Grafen Carl Zay an die Professoren zu Leutschau. — Leipzig: O. Wigand, 1841. — 35s.; Slavismus und Pseudomagyarismus. Vom aller Menschen Freunde, nur der Pseudomagyaren Feinde. — Leipzig, Otto Vnigand, 1842. — 94 s.

³⁷ *Tomášik Samo.* Hej, Slováci // http://ru.wikipedia.org/wiki/Гей,_славяне

³⁸ *Leo Graf von Thun-Hohenstein.* Die Stellung der Slowaken in Ungarn. — Praga, 1843. — S. 18.

³⁹ ГАРФ. — Ф. 109. — Оп. 22. — Ед. хр. 81. — Ч. 15. — Л. 96–99.

⁴⁰ Письма Я. Коллара к И.И. Срезневскому (Опубликовал Л.С. Кишкин) // *Slavia*. — Seš. — Praha, 1965. — S. 283–288.

⁴¹ Письмо Я. Коллара к И.И. Срезневскому от 10 января 1842 г. // *Slavia*. — S. 284.

⁴² Письмо Я. Коллара к И.И. Срезневскому от 30 января 1842 г. // *Slavia*. — S. 284.

⁴³ *Погодин М.П.* Славянские новости. Письмо проф. Погодина к редактору ЖМНП // ЖМНП, 1838. — Часть 19. — С. 195.

⁴⁴ Письма М. Погодину из славянских земель 1835–1861 гг. — М., 1879. — С. 465–467.

⁴⁵ *Венгеров С.А.* Критико-биографический словарь русских писателей и ученых: от начала русской образованности до наших дней. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых. — СПб: Семеновская тип. лит. (И. Ефрона), 1897. — Том 5. — С. 59.

⁴⁶ Грановский к Станкевичу и Неветрову. Письмо. 27 апреля 1838 Прага / Александр Владимирович Станкевич. Тимофей Николаевич Грановский: биографический очерк. — М.: Тип. Грачева, 1869. — Том 2. — С. 79–80.

⁴⁷ РГИА. — Ф. 1108. — Оп. 2. — Е.х. 1. — Л. 25; РГИА. — Ф. 735. — Оп. 2. — Е.х. 127; Отрывки из писем, о положении славян в Европе, М.П. Погодина к Министру народного просвещения, по возвращении из путешествия в 1839 и 1842 гг. // Русская беседа. — 1859. — № I. — С. 62–73.

⁴⁸ Письмо Я. Коллара к И.И. Срезневскому от 30 января 1842 г. // *Slavia*. — S. 284.

Накануне революции 1848 года западные славяне были вовлечены в процесс модернизации национальной идеологии. Этот процесс характеризовался не только этнорегиональной спецификой, но также своеобразием становления и развития национальной идеологии. Формирование и развитие национальной идеологии у западных славян проходило в условиях конкуренции между разными имперскими, национальными и наднациональными идеями, а также практического влияния идеи славянской общности на словацкий социум. Именно последний аспект стал предметом данного исследования.

Ключевые слова: панславизм, нация, национальная идеология, империя, регион, этнос, культура.

The national and cultural activity of western Slavs at the end of the XVIII century — the beginning of the XIX century is one of the most significant periods of European Slavs from the point of view of ethnicity. The process of Slovak Slavonic revival as a symbiosis of Enlightenment and romanticism can be regarded as a process of ethnic modernization that took place at the end of the XVIII–XIX centuries. The author elucidates the specific character of cultural and national development and complete process of national revival of the Slovak in the specified period.

Keywords: national and cultural activity, ethnic modernization, national revival.